

2. fejezet

Csizmazia Gábor

Modern idők – Az evangéliumi keresztények politikai nézetei és kiemelkedő képviselői az amerikai közéletben

Bevezetés

Az Amerikai Egyesült Államokban a keresztény értékvilág politikai megjelenítése érdekes sajátosság. Egyfelől az amerikai alkotmány első kiegészítése határozottan kiáll a vallásszabadság mellett, a hivatali tisztségek tekintetében pedig az alkotmány hatodik cikke kifejezetten tiltja a vallási hovatartozás követelményét. Másfelől azonban a politikai vezetők hitbéli identitása és különösen annak hitelessége ma is kiemelt szempont az amerikai választópolgárok szemében, jóllehet egyre árnyaltabb képet mutatva.

A Pew Research Service egy 2020-as felmérése alapján az amerikai felnőttek 94 százaléka számára kifejezetten/némiképp fontos, hogy elnökük erkölcsös életet éljen, noha csak 52 százalék véli ugyanezt az elnök vallásosságát illetően, továbbá 39 százalék tartja fontosnak, hogy elnöke osztozzon saját vallási meggyőződésével. A fehér evangéliumi keresztények e három kérdésben rendre az átlagtól többnyire látványosan eltérő, 97–81–76 százalékos arányt tettek ki. A Pew-felmérés arra is rámutatott, hogy az amerikai felnőttek közel fele-fele arányban helyeslik (49 százalék), illetve utasítják el (50 százalék), hogy az amerikai törvényekben érződjek a Biblia hatása, miközben 53 százalékuk szerint a gyakorlatban a kereszténység amerikai életre gyakorolt hatása csökkenő tendenciát mutat. Mindkét esetben a fehér evangéliumi keresztények képviselték a legnagyobb arányt: 89 százalékuk üdvözölte a Biblia törvényekben jelentkező hatását, miközben 67 százalékuk a kereszténység közéleti hatásának hanyatlását vizionálta. Összehasonlításképp: az Egyesült Államokban élő felnőtt római katolikusok mindössze 51 százaléka látná inkább a Biblia hatását a törvényekben,

és csak 49 százaléka szerint van gyengülőben a kereszténység közéletre gyakorolt hatása.¹

Az evangéliumi keresztények kiemelése érthető: egy olyan társadalmi csoportról van szó, amely egyáltalán nem közömbös a keresztény értékvilág politikai kivetítése iránt. Lélekszámukat tekintve a római katolikusokkal állíthatók párba, ám míg utóbbiak intézményi tekintetben egységes tömböt alkotnak, az evangéliumiak a neoprotestáns irányzatok rendkívül sokszínű és szerteágazó hálózatát képezik, ahol az egyes csoportok egy-egy karizmatikus vezető köré szerveződnek. E sokszínűség ellenére politikai aktivitásuk (a katolikusokhoz képest is) kiemelkedő, amelynek modern hullámai egészen az 1970-es évekre vezethetők vissza. Látványos fellépésük lényegében az 1960–70-es évek társadalmi-kulturális, valamint politikai és jogi változásaira (a szexuális forradalomra, a vietnámi háború és a Watergate-ügy körüli politikai vitákra, illetve bizonyos polgárjogi fejleményekre) adott reakcióként fogható fel.

Az evangéliumi keresztények főbb politikai irányzatai

Bár az evangéliumi keresztényeket leginkább az amerikai konzervatív és jobboldali politikai erőkkel szokás társítani, ez az állítás csak részben állja meg a helyét. A közbeszédben csak „új keresztény jobboldalnak” (*New Christian Right*) nevezett formáció napjainkban valóban a Republikánus Párt kiemelt szavazóbázisát alkotja, azonban egymásra találásuk eleinte nem volt evidens, ráadásul létezik egy „keresztény baloldalnak” vagy „evangéliumi baloldalnak” (*Evangelical Left*) nevezett formáció is, amely inkább a progresszív politikai erőkkel (napjainkban a Demokrata Párttal) hozható kapcsolatba. A modern evangéliumi keresztények politikai-ideológiai orientációját alapjaiban meghatározzák a Biblia tanításaiból levezetett erkölcsi elvárásokra helyezett súlypontok: míg jobboldali szárnyuk szűkebb, és a mai politikai kontextusban konzervatívnak minősülő értékeket tart figyelmének középpontjában, addig baloldali szárnyuk alapvetően a progresszív témáknak minősülő problémákkal foglalkozik. Ennek megfelelően az evangéliumi jobboldaliak a hagyományos családmóddal és a fogantatás pillanatától számított emberi élet védelmét, a vállalkozás szabadságának biztosítását

¹ Claire Gecewicz et al.: White Evangelicals See Trump as Fighting for Their Beliefs, though Many Have Mixed Feelings about His Personal Conduct. *Pew Research Center*, 2020. március 12. 6., 41. és 51.

és az állami szerepvállalás korlátozását tartják kiemelten fontosnak, miközben baloldali társaiknál a mélyszegénység, a rasszizmus, a szexizmus és a környezetvédelem kérdései kerülnek inkább előtérbe.² Mindkét térfélen a főbb szereplőket karizmatikus vezetők, illetve a személyüktől elválaszthatatlan egyházak vagy civil szervezetek alkotják.

Az „új keresztény jobboldal” főbb képviselői

Morális Többség

A modern evangéliumi keresztény jobboldal első, politikai szempontból is kiemelendő csoportosulása a déli baptista Jerry Falwell (1933–2007), a katolikus Paul Weyrich (1942–2008) és a zsidó Howard Phillips (1941–2013) által 1979-ben alapított Morális Többség (*Moral Majority*) volt. Az alapítók eltérő háttere is jelzi, hogy kezdeményezésük lényege egy, közös erkölcsi cél érdekében a másodlagos vallási különbségeken túllépő vállalkozás volt. Az evangéliumi keresztények (és általában a konzervatívabb szociokulturális értékvilágot képviselő társadalmi csoportok) döbbenet fogadták az Egyesült Államokban az 1960–70-es években berobbanó társadalmi-kulturális változásokat, kiváltképp a hitélet nyilvánosságának gyengülését és a szexuális szabadság térnyerését, illetve e kettő társadalmi fejlemény jogi biztosítékát.

Az első konkrét sérelmet az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának Engel v. Vitale ügyben hozott 1962-es döntése okozta, utóbbi ugyanis alkotmányellenesnek minősítette a kötelezően előírt (egyébként általános, egyetlen felekezethez sem köthető) imák mondását az állami iskolákban. Falwell nyíltan „idiótáknak” nevezte ezért a bírakat, ám a szidalmakat nem követte érdemi politikai válasz. A valódi áttörést, illetve a vallási felekezeteken átívelő Morális Többség megszervezését kiváltó tényezőt a Legfelsőbb Bíróság Roe v. Wade ügyben hozott 1973-as döntése hozta, amelynek értelmében a nők alkotmányból eredeztethető alapvető joga eldönteni, hogy magzatjukat megtartják-e, amivel a bírói testület szövetségi szinten legalizálta az első trimeszterben elvégzett abortuszokat (az állami szabályozásokat pedig csak a második és harmadik trimeszterben tette lehetővé, bizonyos feltételek mellett). A fogantatás pillanatától számított emberi

² David P. Gushee: *The Future of Faith in American Politics. The Public Witness of the Evangelical Center*. Waco, Baylor University Press, 2008. 59.

élet védelme érdekében az addig egymástól távolságot tartó keresztény irányzatok (elsősorban a római katolikusok és a különböző neoprotestáns felekezetek) idővel félretették teológiai nézeteltéréseiket és politikai aggályaikat, választ adva Francis Schaeffer teológus kultúrharcban való részvételükre irányuló felhívására. A Morális Többség célja tehát nem a résztvevők közötti teológiai viták rendezése, hanem a vallásszabadság és különösen a házassági keretek közötti monogám heteroszexuális kapcsolat és a gyermekek zsidó-keresztény értékrend szerinti nevelésének támogatása volt. Más szóval a Morális Többség a hagyományos értelemben vett családmóddal védelmét tűzte zászlajára, az abortusz mellett elutasítva a homoszexuálisok jogainak teljes körű kiterjesztését. A csoport nevét Weyrich ihlette, üzenetének lényege pedig egyszerű volt: visszahozni az erkölcsileg józan Amerikát. Ennek megfelelően a Morális Többség retorikája alapvetően került a rajta kívül eső érdekcsoportokkal szembeni nyílt és közvetlen konfliktust, és gondolatait inkább családbarát kontextusban fogalmazta meg, amivel a nem vallásos konzervatívok körében is szerzett támogatókat.³

Bár az evangéliumi keresztény jobboldal figyelmének középpontjában elsősorban a fenti kulturális és szexuális kérdések állnak, Falwell és társai más témákkal is foglalkoztak, amelyek végül szintén a Republikánus Párt kötelékébe terelték őket: ezek közül kiemelendő az üzletbarát gazdaságpolitika támogatása (az állami szabályozás és adóztatás korlátozása), illetve a védelmi kiadások növelésének szorgalmazása. E kettő jellemzően nem „morális” természetű pontra különböző magyarázatok léteznek, amelyek közül a legelterjedtebb (egyúttal a keresztény jobboldal bírálói körében népszerű) nézet a fehér evangéliumiak üzletbarát mentalitását a rasszizmussal társítja. A kritika szerint e csoportok lényegében saját oktatási intézményeik adómentességének megőrzését, illetve a mögötte meghúzódó rasszizmus és szegregáció fenntartását próbálták biztosítani a déli államokban. Valójában inkább arról van szó, hogy a személyesen Falwell által is átélt déli gazdasági tapasztalatokat alapjaiban meghatározta a vállalkozások szabadsága és a védelmi ipar: míg a 20. század első felében az Észak-Karolinától és Floridától Dél-Kaliforniáig terjedő úgynevezett *Sunbelt* térségét általában a gazdasági elmaradottság jellemezte, a második világháború, majd a hidegháború alatt a déli államokba települő védelmi ipar technológiai fejlődést és gazdasági fellendülést hozott magával. Utóbbi velejárója volt a térségbe érkező északi vállalatok és dolgozók betelepülése, amivel az addig inkább

³ Doug Branwart: Jerry Falwell, the Rise of the Moral Majority, and the 1980 Election. *Western Illinois Historical Review*, 5. (2013). 135–143.

demokrata párti fehér szavazóbázis a városiasodással párhuzamosan politikailag a republikánusok felé kezdett mozdulni. Ami az üzleti szféra szabadságát illeti, Falwell mindig is szkeptikus volt az állami szerepvállalással szemben, amittől a (baptista) egyházak szabadságát féltette, ráadásul úgy vélte, hogy utóbbiak eleve alkalmasabbak a szociális szolgáltatások nyújtására az amerikai társadalomban. Közben a déli középosztály megerősödésével az 1970-es években egyre inkább a mérsékeltebb konzervatívok táborához kezdett közeledni, elfordulva a szövetségi szabályozással szemben elutasító déli szegregáció pártfogói és a vallási fundamentalisták korábban keresett társaságától.

Az 1980-as évekre Falwell végképp szakított a rasszista csoportokkal, személyes profilja pedig egy kisebb baptista közösség lelkésze helyett egyre inkább egy vallásos üzleti vállalkozóéhoz kezdett hasonlítani: egyházi vezetőként kifejezetten eredményes, üzleti szempontból is jól működő kezdeményezéseket (például rádióadásokat) tudhatott magáénak, déli baptista gyülekezete pedig az akkor még új keletű, általában kétezer fős lélekszámot meghaladó úgynevezett megagyülekezetek egyike volt. A déli államok gazdasági-társadalmi átalakulásában részt vevő evangéliumi keresztények egyre nagyobb számban éltek kertvárosi övezetekben, politikai érdeklődésük pedig a Republikánus Párt által fémjelzett témákra helyeződött, köztük az adókra és a jóléti kiadások költségeire, illetve a bűnözésre és a kábítószer-fogyasztásra. A szintén a republikánus gondolkörhöz tartozó védelmi kiadások növelésének támogatását a térségbe települő ipar mellett az ateista kommunistákkal szembeni harc is fűtötte – olyannyira, hogy Falwell az 1979-ben aláírt hadászati (nukleáris) fegyverek korlátozásáról szóló amerikai–szovjet SALT II megállapodás ratifikálása ellen is kampányolt, majd az 1980-as években szorgalmazta a nicaraguai kontrák amerikai (szövetségi szintű) támogatását. A gazdasági és vallási indokok mellett Falwell és követői ideológiai alapon is támogatták az amerikai védelmi szektort: a jobboldali keresztényekre jellemző patriotizmus jeleként már 1976-ban „szeretem Amerikát” (*I Love America*) zenés turnékat szerveztek, amivel a vietnámi háború árnyékában is kiálltak az erőteljesebb védelempolitika mellett. Falwell közéleti aktivitása és republikánus orientációja immár a nagypolitikában is érződött: az 1976-os amerikai elnökválasztáson a déli baptista Jimmy Carter helyett Gerald Fordot támogatta, 1980-ban pedig Ronald Reagant, aki egyúttal a Morális Többséget is maga mögött tudhatta.⁴

⁴ Daniel K. Williams: Jerry Falwell's Sunbelt Politics: The Regional Origins of the Moral Majority. *Journal of Policy History*, 22. (2010), 2. 125–129. és 131–141.

Keresztény Koalíció

Jerry Falwell mellett az új keresztény jobboldal másik kiemelkedő alakja a ma is aktív, illetve a 700-as Klub révén nemzetközileg is ismert Pat Robertson, valamint az általa 1990-ben létrehozott Keresztény Koalíció (*Christian Coalition*), amely az 1989-ben megszűnt Morális Többségtől vette át az egyik legismertebb evangéliumi keresztény érdekvédelmi szervezetnek a szerepét.⁵ A virginiai Pat Robertson bázisát szintén elsősorban a déli államok evangéliumi keresztény közösségei alkotják, azonban háttere eltér Falwellétől. Míg Falwell lényegében az evangéliumi kereszténység fundamentalista vonalát képviselte, addig Robertson a pünkösti karizmatikusokét. A két irányzat közötti alapvető különbség, hogy utóbbiak komoly hangsúlyt helyeznek a (tágabb keresztény világban egyébként szintén elfogadott) karizmákra, vagyis az isteni kegyelemből eredő egyéni erényekre és készségekre.⁶ A karizmák egyike a prófétálás képessége, ami a gyakorlatban az emberek megszólítását, illetve a hit meggyőző tanúságtételét és tanítását is jelenti – ez utóbbi nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a pünkösti karizmatikus irányzathoz tartozó evangéliumi keresztények szabadon egy-egy hiteles vallási vezető köré szerveződnek, így létesítve több ezer fős megaggyülekezeteket és fragmentálva az evangéliumi keresztények táborát egyszerre. Az Egyesült Államokban az 1960-as évek egyik társadalmi változása a római katolikusok és a főáramlatú protestáns (lutheránus, presbiteriánus, metodista) egyházak körein belüli karizmatikus mozgalom fellendülése volt, ami alapvetően a kertvárosi lakosságot, illetve a középosztályt érintette. Mindezt mutatta Robertson és más karizmatikus spirituális vezetők aktivitásának megerősödése is: a rádió- és teleevangelizációs műsorok révén e szereplők számos otthonba eljutottak, lelki-vallási témákat tárgyaló gondolataik megosztásakor pedig gyakran a közéleti-politikai környezetre is reflektáltak.⁷

Mindazonáltal Robertson a politikai fellépés tekintetében is különbözött Falwelltől. Absalom W. Robertson virginiai demokrata szenátor fiaként Robertson a politikával a Watergate-ügy kapcsán kezdett el foglalkozni. Bár az 1970-es

⁵ David P. Gushee: *The Future of Faith in American Politics. The Public Witness of the Evangelical Center*. Waco, Texas, Baylor University Press, 2007. 35–36.

⁶ Ted G. Jelen – Clyde Wilcox: The Christian Right in the 1990s. *The Public Perspective*, 4. (1993), 3. 11.

⁷ Clyde Wilcox: The Christian Right in Twentieth Century America: Continuity and Change. *The Review of Politics*, 50. (1988), 4. 671.

években csatlakozott a Morális Többséghez, illetve további keresztény érdekvédelmi csoportokhoz, eleinte úgy vélte, hogy a nagypolitikában az evangéliumi keresztények naiv szereplőknek számítanak, és ezért nem remélhetnek érdemi változásokat az ország vezetőitől. Országos színrelépése azonban egybeesett az új keresztény jobboldalra látványosan támaszkodó Ronald Reagan elnökségével, amelynek során (csakúgy, mint Falwell) Robertson is nyíltan felszólalt nem vallási vonatkozású kérdésekben, mint például a nicaraguai kontrák támogatása, sőt ez utóbbit illetően még a térségbe is ellátogatott, illetve humanitárius segítség formájában biztosított támogatást, miközben otthon Reagan elnök politikáját méltatta. Mindazonáltal voltak nézeteltérések is. Noha Falwellhez hasonlóan Robertson is igyekezett ápolni kapcsolatát Reagan elnökkel, a két vallási vezető gyakorlata e tekintetben eltért egymástól: míg Falwell közvetlenül is elérte az elnököt, addig Robertson háttérszínre lépve keresztül igyekezett eljuttatni üzeneteit a Fehér Házba, ahol ráadásul gyakran elutasításban részesült. Mi több Robertson olykor kritikusabb hangvételű leveleket is írt Reagan elnöknek, idővel pedig saját politikai karrierre tört, amikor részt vett az 1988-as elnökválasztást megelőző republikánus jelöltállítási versenyben.⁸ Bár személyében sokan a republikánus jelöltállítást meghatározó szereplőt látták, Robertson mindössze indulásának tényével vitte akkori csúcspontjára az új keresztény jobboldal politikai aktivitását, mivel még az evangéliumi keresztény elitek körében is (a várthoz képest) kevés támogatást szerzett,⁹ amit csak a szűkebb körű kaukuszokon tudott elektori szavazatokra váltani, miközben az összes déli államban tartott előválasztáson alulmaradt George H. W. Bush-sal szemben,¹⁰ aki még a fundamentalista Falwell támogatását is élvezte.¹¹

Politikai veresége ellenére Pat Robertson ígéretesebb hagyatékot teremtett az új keresztény jobboldal számára, mint amilyent Jerry Falwell. Egyrészt míg a fundamentalista Falwell háttérbe szorult, a karizmatikus Robertson évekkel később is aktív közéleti személy maradt, és a kampánya révén alapított Keresztény Koalíció lett az egyik legfőbb amerikai konzervatív szervezet.¹²

⁸ David John Marley: Ronald Reagan and the Splintering of the Christian Right. *Journal of Church and State*, 48. (2006), 4. 859–867.

⁹ Lisa Langenbach: Evangelical Elites and Political Action: The Pat Robertson Presidential Candidacy. *Journal of Political and Military Sociology*, 17. (1989), 2. 300–301.

¹⁰ Jelen–Wilcox (1993): i. m. 11.

¹¹ Wilcox (1988): i. m. 671.

¹² Marley (2006): i. m. 868.

Másrészt ez utóbbi Robertson háttérének is köszönhető: bár a karizmatikusok a fundamentalisták számos nézetén osztoznak, érezhetően toleránsabbak a más keresztény irányzatokat (köztük a létszámukat tekintve kiemelendő római katolikusokat) illetően, és ezáltal szervezeteik potenciálisan alkalmasabbak arra, hogy az új keresztény jobboldalt egységbe fogják.¹³ Mindezt a Keresztény Koalíció nagyon jól megvalósította. Robertson és társai a szervezetet azzal a szándékkal alapították, hogy elősegítse az amerikai keresztények eredményesebb politikai mobilizációját: ellentétben a Morális Többséggel a koalíció úgy tett szert országos ismertségre, hogy operatív működését alapvetően helyi szinten végezte, vezetőit és munkatársait pedig elsősorban nem lelkészekből, hanem különböző felekezetekhez tartozó hívekből toborozta, alaposan felkészítve őket a politikai kampányok folytatására. Utóbbiak annyira sikeresek voltak, hogy helyenként nemcsak a helyi republikánus szervezetek partnereként vagy vetélytársaként tudtak érvényesülni, hanem irányításukat is átvették, így az 1990-es évek első felére a Republikánus Pártnak komolyan számolnia kellett a Keresztény Koalícióval egy-egy választás során. Hivatalosan a szervezet pártpolitikai szempontból semleges volt, de Robertson és társai nem titkolták azon szándékukat, hogy az 1990-es évek második felére a Republikánus Párt irányítását a családbarát keresztények kezébe juttassák.¹⁴ Saját munkatársainak felkészítői mellett a szervezet legismertebb termékei az úgynevezett szavazói útmutatók (egyes politikusok adatlapjai/ismertetői) voltak, amelyeket nagy számban terjesztett a választópolgárok körében. Minden sikere ellenére azonban a „Keresztény Koalíció” mindössze egy évtizedig tudott kitűnni a többi új keresztény jobboldali szervezet közül, amelyekből kiemelendő a James Dobson pszichológus által 1977-ben alapított *Focus*, valamint a szintén Dobson vezetése alatt létesített *Family Research Council* (FRC). A *Focus* eredetileg a keresztény családok támogatását szolgálta, de idővel politikai aktivitásba is kezdett, 2004-ben megalakult *Focus on the Family Action* (FOFA) nevű társszervezetével pedig a hagyományos értelemben vett család intézményét, valamint a fogantatás pillanatától számított életet hivatott védeni. Csakúgy, mint a FOFA, az 1983-ban alakult FRC is család- és életpárti politikát szorgalmaz Washingtonban.¹⁵ Az FRC ma is aktív, konzervatív politikai

¹³ Wilcox (1988): i. m. 676.

¹⁴ Frances Fitzgerald: *The Evangelicals: The Struggle to Shape America*. New York, Simon & Schuster, 2017. 365–370. és 411–415.

¹⁵ Gushee (2007): i. m. 27–29. és 36–37.

kapcsolatrendszerét pedig jól szemlélteti, hogy jelenlegi (egyben leghosszabb ideje hivatalban lévő) elnöke Tony Perkins, aki e minőségében gyakorolt aktivitása (rendszeres rádióműsorai) mellett 2018-tól egyúttal az Egyesült Államok Nemzetközi Vallásszabadsági Bizottságának is tagja.

A „keresztény baloldal” főbb képviselői

Az előfutárok és a Chicagói Nyilatkozat

Bár a közbeszédben a politikailag aktív amerikai evangéliumi keresztényeket általában az új keresztény jobboldallal szokás azonosítani, valójában létezik egy progresszív, baloldaliként azonosított csoportjuk is. Mi több a modern keresztény baloldal képviselői már évekkel a Morális Többség előtt hallatták hangjukat, és elkezdtek szerveződni. Egyik előfutárjuknak Mark Hatfield oregoni szenátort tartják, aki 1970 nyarán azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy republikánus politikus és evangéliumi keresztény létére nyíltan kritizálta az Egyesült Államok vietnámi háborúját, amelynek finanszírozását egy, a demokrata George McGovern szenátorral közös törvénykiegészítés előterjesztésével próbálta megszüntetni. Bár Hatfield megosztó alaknak számított az evangéliumi keresztények körében,¹⁶ fellépése rávilágított arra az egyébként kevésbé tárgyalt tényre, hogy az amerikai keresztény világ az 1960–70-es évek politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változásaira tett reflexiója korántsem volt egységes. Noha sokan ellenreakcióként a konzervatív oldalra sorakoztak fel, mások csupán a szexuális szabadság kérdésében zárkóztak hozzájuk, és lényegében minden más témában liberálisabbnak bizonyultak: sürgették a nemzetközi béke előmozdítását (elutasítva az imperializmus amerikai és szovjet olvasatát), szorgalmazták a mélyszegénység felszámolását (támogatva a jóléti állam erősítését), valamint felszólaltak a társadalmi igazságtalanságok (elsősorban a rasszizmus) ellen. Mindezt lelkiismereti alapon és bibliai szövegekre hivatkozva tették, így mindennek fényében 1960-as évekbeli előfutárjuknak volt tekinthető Martin Luther King Jr. is.¹⁷ Homoszexuálisokat, feministákat és környezetvédőket is befogadó természetük, valamint

¹⁶ Kathryn A. Lee: “Can Anything Good Come Out of Nazareth?” *The Evangelical Left and Justice. Contemporary Justice Review*, 16. (2013), 3. 352.

¹⁷ Gushee (2007): i. m. 59–60. és 75.

progresszív szemléletük révén pedig örökségüket visszavezethették a *Social Gospel*, a keresztényszocializmus és a modernizmus gyökereire.¹⁸

Lényegében a keresztény baloldal megjelenése nemcsak az aktuális társadalmi kihívásokra adott újabb válasz felkínálásaként, hanem az új keresztény jobboldal kritikájaként is történt: képviselői szerint az evangéliumi keresztény mozgalmak a 20. század közepére hátat fordítottak a társadalmi igazságtosság kérdéseinek, és nem vállaltak kellő szerepet a polgárjogi és háborúellenes kezdeményezésekben.¹⁹ A modern keresztény baloldal első szélesebb körben szervezett politikai megnyilvánulására 1973 novemberében került sor Chicagóban, ahol Ron Sider teológus és társadalmi aktivista vezetésével evangéliumi keresztény vezetők egy csoportja megfogalmazta a korabeli amerikai problémákra adott válaszát. Egyrészt megalapították az Evangéliumiak a Társadalmi Akcióért (*Evangelicals for Social Action*, 2020-tól *Christians for Social Action* néven működő) szervezetet, valamint közzétették a Chicagói Nyilatkozatként elhíresült kiáltványukat. Utóbbi kijelentette, hogy az amerikai evangéliumiak addig elmulasztották érvényesíteni Isten igazságát az amerikai társadalomban (megfelelkezve a szegényekről és elnyomottakról), ellenben hozzájárultak az emberek bórszín szerinti hátrányos megkülönböztetését lehetővé tevő társadalmi és gazdasági berendezkedés fennállásához. A nyilatkozat készítői elhatárolták, hogy változtatnak e gyakorlaton, illetve kijelentették annak szükségét is, hogy elutasítsák a gazdasági és katonai hatalommal társított nemzetképe vetett hitet.²⁰

Jövevények (Sojourners)

Ron Sider mellett a keresztény baloldal első kiemelkedő alakja Jim Wallis teológus és aktivista, aki szintén a vietnámi háborút ellenző egyik első evangéliumi keresztényként lépett a közéletbe 1971-ben elindítva a *The Post-American* című magazint. A folyóirat mögött egyfelől keresztény hitre tért radikálisok és egyetemisták, másfelől a keresztény tanítványi lét radikálisabb formái iránt érdeklődő

¹⁸ Bohn David Lattin – Steve Underhill: The Soul of Politics: The Reverend Jim Wallis's Attempt to Transcend the Religious/Secular Left and the Religious Right. *Journal of Communication & Religion*, 29. (2006), 2. 210.

¹⁹ Charles F. Hall: The Christian Left: Who Are They and How Are They Different from the Christian Right? *Review of Religious Research*, 39. (1997), 1. 28.

²⁰ Lee (2013): i. m. 354–355.

régebbi hívek voltak, a cím háttérében pedig az a megfontolás állt, hogy kiemeljék az amerikai civil vallástól megkülönböztetendő (és követendő) keresztény hitet.²¹ Mindazonáltal választásuk egyúttal provokatívnak is minősült, amiért számos kritikában részesültek. Wallis másik kezdeményezése az 1975-ben létesített Jövevények (*Sojourners*) nevű csoport volt, ami a gyakorlatban a kisebb keresztény közösségben (egyfajta kommunában) való együttélésre tett kísérletként indult Washingtonban, idővel azonban nemzeti, sőt nemzetközi vonatkozású kérdésekben tett keresztény baloldali gondolatok közvetítőjeként (szervezetként, illetve folyóiratként) lépett elő. Ennek megfelelően az Egyesült Államokon belül a társadalmi-gazdasági igazságosság (a gyermekek körüli mélyszegénység felszámolása, a minőségi közoktatáshoz és egészségügyi ellátáshoz való egyenlő hozzáférés, illetve a magasabb minimálbér támogatása, valamint a halálbüntetés eltörlése és a környezetvédelmi előírások szigorúbb érvényesítése), nemzetközileg pedig a béke (a fegyveres konfliktusok befejezése, a nukleáris leszerelés, valamint a fair kereskedelem) mellett szóló üzeneteket fogalmazott meg. Wallis szemében az evangéliumi keresztények előtti kihívások rendre a nemzetközi kapcsolatok, a gazdasági igazságosság, a társadalmi problémák, a halálbüntetés, a rasszizmus, valamint a házastársi kapcsolatok és a szexualitás kérdésköreihez köthetők, amely prioritási rend zavarja jobboldali kritikussait.²² Mivel utóbbiakkal (az összességében lejjebb sorolt családi és szexuális kérdések kivételével) szinte minden témában szembekerültek, Wallis és társai az 1980-as években megkísérelték áthidalni az ideológiai szakadékokat a *JustLife* nevű szervezet létrehozásával, ami egyúttal az evangéliumi keresztény narratívaalkotói szerep átvételét is hivatott szolgálni. A koncepció lényege, hogy Wallisék (részben a keresztény jobboldal logikájára építve) „következetes életetikát” hirdettek, vagyis az életpárti pozíciót a család kérdéskörén túlra terjesztették: ez a gyakorlatban egy olyan retorikát jelent, amely az élet védelmét hangsúlyozza az abortusz mellett az olyan kérdésekben is, mint a háború. A *JustLife* más politikai szervezethez hasonlóan választói útmutatókat készített és terjesztett, petíciókat támogatott, valamint életpárti politikusok képviselőházi és szenátusi megválasztását segítette. Mindazonáltal Wallis terve csak részben teljesült, ugyanis a *JustLife* pénzügyi támogatottsága hamar gyengülni kezdett, 1993-ban pedig lényegében megszűnt.²³

²¹ Hall (1997): i. m. 28.

²² Gushee (2007): i. m. 63–67.

²³ David R. Swartz: *The Evangelical Left and the Future of Social Conservatism. Society*, 49. (2021), 1. 56–57.

Jim Wallis és társainak összességében sikertelen erőfeszítései rávilágítottak az amerikai keresztény baloldal alapvető, mindmáig fennálló problémáira. Egyrészt hiába reagált előbb az 1960–70-es évek változásaira, a keresztény baloldal sohasem tudta elérni az új keresztény jobboldal anyagi, szervezeti és politikai státuszát az Egyesült Államokban. Miközben a Morális Többség vagy a Keresztény Koalíció és társai komoly pozíciókat szereztek a Republikánus Párt holdudvarában, addig a baloldali evangéliumi keresztények Demokrata Párttal ápolta kapcsolata a kezdetektől akadozott. Maga Wallis számolt be arról, hogy miközben társaival kifejezetten nyitott a nem evangéliumi partnerek felé, addig az evangéliumi keresztény hit demokrata körökben történő megvallása már nehézségekbe ütközhet. A keresztény baloldal képviselői szerint jobboldali társaik súlyos morális tévedésben vannak, amikor saját világmépüket igyekeznek a külvilágra vetíteni, miközben saját maguk egy világi erő (a Republikánus Párt) kiszolgálóivá válnak, ugyanakkor aggályokkal fogadják a hitéletet tagadó vagy a magánszférába száműző szekuláris fundamentalizmust is, ami más világi erőket (a Demokrata Pártot) vallási tekintetben érzéketlenné teszi.²⁴ Mindez azért is lehet zavaró a keresztény baloldal számára, mert kezdetben magánál, illetve a demokratáknál érezhette az erkölcsi fölényt tekintve az utóbbiak körében mozgó antikommunista, kulturális szempontból konzervatív, ugyanakkor a jóléti állam addigi vívmányai és a munkások mellett egyaránt kiálló szereplőket (miközben republikánus oldalon a konzervatívokat és a libertariánusokat inkább csak gazdasági és ideológiai érdekek kötötték egybe). A keresztény baloldal szempontjából tragikus, hogy a saját világnézetéhez közelebb álló politikai erőket az 1960–70-es években az erkölcsi szabadosság kezdte átjárni.²⁵ Az amerikai politikai baloldal ideológiai okokból sem volt különösebben lelkes az evangéliumi keresztényekkel való együttműködést illetően, holott utóbbiak kifejezetten aktívnak bizonyultak egy-egy politikai kérdésben, például a latin-amerikai bevándorlók befogadását elősegítő menedékmozgalom támogatásában, vagy épp a nicaraguai kontrák amerikai katonai támogatásának pénzügyi ellehetetlenítését célzó kongresszusi lobbiban.²⁶

Másrészt a keresztény baloldal vélt morális erőssége egyben legnagyobb gyengeségének is bizonyult. A Chicagói Nyilatkozat szót emelt a mélysze-
génység, a rasszizmus, a szexizmus és a háború ellen kidomborítva a prog-

²⁴ Jim Wallis: *Time to Take Our Faith Back. The American Prospect*, 16. (2005), 8. 43–45.

²⁵ Swartz (2021): i. m. 55.

²⁶ Michael Ferber: *Religious Revival on the Left. The Nation*, 241. (1985), 1. 9–10.

resszív evangéliumi keresztények toleranciáját, azonban a társadalmi igazságosság és a befogadás iránti fokozott érzékenység végül ahhoz vezetett, hogy a keresztény baloldal az identitáspolitikai mentén darabokra szakadt. Táborukat már az 1970-es évek végére a férfiak és nők, a fehérek és feketék, illetve a különböző felekezeti irányzatok közötti megosztottság járta át,²⁷ miközben az új keresztény jobboldal egyre erőteljesebb blokkba kovácsolódott. Végül a keresztény baloldalnak ez utóbbi is gondot jelentett. Tekintve, hogy részben az evangéliumi keresztények fundamentalista és jobboldali szárnyával szemben fogalmazták meg értékeiket, Wallisék nem számíthattak az új keresztény jobboldal jóindulatára. Utóbbi szemében a keresztény baloldal egyes kezdeményezései kifejezetten provokatívak (erkölcsi tekintetben már-már hiteltelnek), amit az olyan esetek is szemléltettek, mint az evangéliumi keresztény baloldalhoz tartozó Tony Campolo baptista lelkész azon döntése, hogy Bill Clinton elnök lelki vezetője legyen a Lewinsky-ügy árnyékában.²⁸ Ráadásul az evangéliumi keresztények hiába vannak közös elvi állásponton egyes kulturális témákban (konkrétan a család védelmét és az abortusz elutasítását illetően), ezt nem azonos súlyozásban teszik: míg a jobboldal központi, addig a baloldal a társadalmi igazságosság kérdéseire képest alárendelt szerepet ad nekik. Mindezen problémák okán a keresztény baloldal lényegében attól szenved, hogy az amerikai politikai életben az új keresztény jobboldal erői nemcsak jobb állapotban (szervezettségben és egységben), hanem előnyösebb helyzetben (a vallási ügyek tematizálási pozíciójában) vannak.²⁹ Így érthető, hogy az evangéliumi keresztények amerikai közéleti aktivitását a közbeszéd alapvetően az új keresztény jobboldaléval társítja.

Az evangéliumi keresztények politikai aktivitása

Miközben az evangéliumi keresztények lélekszámukat tekintve jelentős szavazói tömb kialakítására képesek, politikai megosztottságuk mellett közéleti megnyilvánulásuk jellege is meghatározza politikai aktivitásuk természetét és eredményességét. Intézményesülése okán az új keresztény jobboldal látványosabb

²⁷ David R. Swartz: Identity Politics and the Fragmenting of the 1970s Evangelical Left. *Religion and American Culture: A Journal of Interpretation*, 21. (2011), 1. 105.

²⁸ Gushee (2007): i. m. 61. és 76.

²⁹ Wallis (2005): i. m. 46.

szereplőként van jelen az amerikai politikában, ám fellépése változó képet mutatott az elmúlt évtizedekben: Jerry Falwell Morális Többsége és Pat Robertson Keresztény Koalíciója nemcsak szervezettségüket, hanem módszereiket és sikerességüket tekintve is eltérők. Az új keresztény jobboldal közéleti küldetésének két fő színterét a politika (választások) és jog (bíróságok) világa foglalja magában, ahol az evangéliumi keresztények egyre otthonosabban mozognak. Mindez ugyanakkor nem jelent töretlen fejlődést: egyfelől vélt vagy valós politikai szövetségeseik nem mindig jelentettek garanciát az Egyesült Államok keresztény értékek mentén történő megújulására, sőt az amerikai új keresztény jobboldalnak kudarcok sorozatán keresztül kellett megtanulnia a világi politika azon törvényeit, amelyek révén végül is valós eredményeket tudott elérni. Másfelől a szekuláris világban való fokozott jártasság, sőt az ideológiai ellenfelektől is kölcsönzött stratégiák morális dilemmák lehetőségét hozták magukkal, beleértve a megalkuvás gondolatát, valamint a jövő evangéliumi keresztényei számára új kihívások előkészítését.

Az evangéliumi keresztények politikai sikeressége

Jimmy Carter

Az 1960–70-es évek politikai, társadalmi és gazdasági változásai mellett az evangéliumi keresztények közéleti aktivitásának újraéledésében külön szerepet játszott az 1976-os amerikai elnökválasztás. Utóbbi egy politikai anomália volt, ugyanis mind a Republikánus, mind a Demokrata Párt mai szemmel szokatlan belső megosztottságtól szenvedett, amit az evangéliumi keresztények szempontjából kiemelten fontos abortusz kérdése is jól szemléltetett: az életpárti mozgalom akkor még vallási tekintetben elsősorban római katolikusokra, politikai tekintetben pedig egyes demokratákra épült, akiknek többsége általában mérsékeltként vagy konzervatívként jellemezte magát. Közben republikánus oldalon többen is védelmükbe vették a Legfelsőbb Bíróság Roe v. Wade ügyben hozott döntését, köztük Gerald Ford elnök felesége, maga az elnök pedig enyhített korábbi, kongresszusi képviselőként tett abortuszellenes álláspontján. A modern evangéliumi keresztények számára azonban azért is volt mérföldkö az 1976-os választás, mert annak győzteseként a déli baptista Jimmy Carter léphetett elő: a volt georgiai kormányzó hatékony médiastratégiát alkalmazott, amelynek szerves részét képezte az időzítés

(az előválasztási kampány korai indítása), valamint a sajtó szenzációéhségének kihasználása.³⁰

Mi több Jimmy Carter kampányának kiemelt eleme volt saját hitének tanúságtétele. Carter az evangéliumi keresztények szemében önmagában is jelentős (az 1970-es években tapasztalt morális hanyatlás tükrében pedig aktuális) „újja-született” keresztényként lépett a választók elé. Bár az elnökjelöltek keresztény hite korábban is fontos volt, a demokrata jelölt vallási meggyőződését személyes védjegyévé tette. Tekintve, hogy a washingtoni nagypolitikán kívüli világból érkezett (ami szintén személyes profiljának részét képezte), elsősorban nem a Demokrata Párt, hanem az ő személye érdemelte ki a szavazók, kiváltképp az evangéliumi keresztények rokonszenvét. Utóbbira Carter tudatosan épített többek közt a Pat Robertsonnak adott interjújával, amelyben kiemelte a világi törvény és Isten törvényei közötti összhang jelentőségét, illetve ütközésük esetén az utóbbiak elsőbbségét. Mindazonáltal éppen Carter déli baptista hite tette őt alkalmatlanná arra, hogy az evangéliumi keresztények eszköze legyen: maga a demokrata politikus is emlékeztetett arra, hogy felekezete kifejezetten az amerikai állam és egyház különválasztása mellett tesz hitet. Ezzel együtt Jimmy Carter retorikája az elnöki hivatalból is jól tükrözte az evangéliumi keresztények lelki megújulás iránti igényét, amit 1979-es *Bizalmi válság* című beszéde jól szemléltetett: bár az elnök alapvetően az olajválság kezelését célzó intézkedéseket jelentette be, komoly hangsúlyt helyezett arra is, hogy az Egyesült Államok válsága egy mélyebb, társadalmat átjáró hit-, illetve bizalomvesztés.³¹ Carter elnök evangéliumi keresztény meggyőződésének hitelességét egyébként munkatársai és külföldi diplomaták is igazolhatták: az egyes fehér házi alkalmazottak által csak „diakónusként” emlegetett elnök a hivatali idejében is vállalt hitoktatást vasárnapi iskolában, megosztotta hittel kapcsolatos gondolatait más állami vezetőkkal, sőt elmondása szerint az is felmerült benne, hogy visszavonulását követően missziós munkát folytat majd.³²

³⁰ Kathryn Cramer Brownell: How the 1976 Election Reshaped American Politics: A Review Essay. *Political Science Quarterly*, 136. (2021), 1. 155–158.

³¹ Andrew R. Flint – Joy Porter: Jimmy Carter: The Re-emergence of Faith-Based Politics and the Abortion Rights Issue. *Presidential Studies Quarterly*, 35. (2005), 1. 30–34.

³² Jason Berggren – Nicol C. Rae: Jimmy Carter and George W. Bush: Faith, Foreign Policy, and an Evangelical Presidential Style. *Presidential Studies Quarterly*, 36. (2005), 4. 612–613.

Ronald Reagan

Mindennek ellenére Jimmy Carter elnöksége csalódás volt az új keresztény jobboldal számára. Egyrészt kormányában az evangéliumi keresztények nem jutottak befolyásos pozíciókhoz, sőt az elnökhöz sem volt érdemi hozzáférésük. Másrészt, mivel Carter elnök támogatta a homoszexuálisok jogegyenlőségét, ellenben nem segítette elő sem az abortusz tilalmát, sem az iskolákban kötelező imák bevezetését, nemzetközileg pedig a fegyverzetkorlátozást szorgalmazta, az új keresztény jobboldal az 1980-as választáson már kifejezetten ellene kampányolt. Csalódva az elnök teljesítményében (különösen az abortusz ügyében), az evangéliumi keresztények Ronald Reaganhez fordultak. Választásuk merész húzás volt, mivel a volt kaliforniai kormányzó személyes profilja közel sem volt ideális, főleg Jimmy Carteréhez képest: nem járt rendszeresen istentiszteletre, elváltként újra nősült, személye pedig Hollywoodhoz volt köthető (mindemellett pedig aláírta az ország egyik legliberálisabb abortusztörvényét). Bár Ronald Reagan megválasztását számos egyéb, Jimmy Carter elnökségével társított gazdasági és külpolitikai kudarc is elősegítette,³³ a Jerry Falwell által mozgósított Morális Többség sokat tett a republikánus győzelemért. Ironikus módon azonban hamar csalódniuk kellett: egyrészt az evangéliumi keresztények újból ígéretet kaptak arra, hogy kormányzati pozíciókhoz jutnak, ám valójában erre nem volt reális kilátásuk. Másrészt a Reagan-adminisztráció eleinte a gazdasági kérdéseket vette előre, hátrébb sorolva a társadalmi témákat. Az elnök jobbára csak szimbolikus (például 1983-at a Biblia évének nyilvánító) gesztusokban részesítette az új keresztény jobboldalt,³⁴ miközben az igazán fajsúlyos ügyekre kevesebb figyelmet fordított. Bár szavakban ellenezte az abortuszt, illetve szorgalmazta a kötelező ima bevezetését az iskolákban, 1983 után már egyik kérdésben sem tett érdemi kísérletet konzervatív fordulatra. Mi több Reagan elnök olykor kifejezetten az új keresztény jobboldal érdekei ellen cselekedett: 1981-ben Sandra Day O'Connort jelölte a Legfelsőbb Bíróság tagjának, aki bár konzervatívnak számított, nyíltan fellépett a szexuális alapú diszkrimináció ellen, az abortusz ellen azonban nem. Hasonlóképp, Ronald Reagan Pénzügyminisztériuma 1982-ben ugyan visszaadta az evangéliumi keresztény oktatási intézmények (konkrétan a Bob Jones Egyetem) rasszista alapú diszkriminációra hivatkozva elvett adómentes státuszát, a döntést követő kritikák hatására az elnök meghátrált,

³³ Flint–Porter (2005): i. m. 29., 35–36. és 44–46.

³⁴ Marley (2006): i. m. 851–854. és 866.

és az ügyet lényegében átadta a Kongresszusnak, majd a Legfelsőbb Bíróságnak.³⁵ Az 1980-as években tehát az evangéliumi keresztények helyzete csak látszólag volt jó, valójában megint nem érezhették nyertesnek magukat: ahogy Jimmy Carter elnöksége hozzájárult az új keresztény jobboldal öntudatra ébredéséhez és a csalódások okán a Morális Többség létrejöttéhez, úgy Ronald Reagan elnöksége is aktivizálta az evangéliumi keresztényeket, akik 1988-ban már saját elnököt indítottak volna Pat Robertson személyében.

George W. Bush

Utóbbi okokból az új keresztény jobboldal George H. W. Bush megválasztását csak részben tudta támogatni, jóllehet a Keresztény Koalíció az 1990-es években fontos szerepet játszott a republikánusok kongresszusi eredményeinek biztosításában, illetve a Bill Clinton elleni kampányokban. Az egyébként szintén déli baptista, ugyanakkor liberálisabb világnézetet képviselő Clinton elnök, illetve Al Gore alelnök személye oly mértékben elfogadhatatlan volt a konzervatívabb evangéliumi keresztények számára, hogy utóbbiak ismét készek voltak kevésbé ideális jelölt mögé sorakozni a republikánus oldalon. George W. Bush 2000-es elnökválasztáson aratott győzelme e tekintetben újabb mérföldkő. Érdekes módon az ifjabb Bush evangéliumi keresztény körökben élvezett támogatottsága eleinte korántsem volt töretlen: míg Jerry Falwell és Pat Robertson szorgalmazták megválasztását, addig Paul Weyrich és James Dobson hiányolták tőle az evangéliumi szavazók konzervatív ágának mozgósítását célzó szókimondó kampányt.³⁶ Végül George W. Bush kellemes csalódást okozott a kételkedők számára. Az ifjabb Bush politikai és magánéleti kudarcaiból újjászületett keresztényként emelkedett ki, családja révén pedig több szálon is kötődött az evangéliumi keresztényekhez (köztük az episzkopális és methodista irányzathoz), így már apja elnökségért folytatott 1988-as kampányában is személyesen felelt az evangéliumi keresztényekkel való kapcsolattartásért. Saját elnökségéért folytatott 2000-es kampányában politikai filozófiai példaképeként Jézus Krisztust nevezte meg. Kijelenthető, hogy a volt texasi kormányzó Jimmy Carter óta a vallásos meggyőződését leginkább kimutató elnökként szolgált: kormányának számos pozíciójára hívőket hozott be, munkatársaitól morális példamutatást

³⁵ Branwart (2013): i. m. 152–154.

³⁶ David Corn: Hard Right Burning for Bush? *Nation*, 271. (2000), 5. 18–20.

várt el, és minden kabinetülést imával indított.³⁷ Bush elnök megtalálta a közös hangot az új keresztény jobboldallal, ami fontos szerepet játszott megválasztásában. Saját hitéről a kormányzósága során kezdett egyre nyitottabban beszélni, elnökségét pedig már vallásos képekkel átjárt retorika jellemezte, amelynek evangéliumi missziós elemei különösen a 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően bontakoztak ki.³⁸ George W. Bush belpolitikai kérdésekben is megőrizte e retorikáját, és bár 2004-es újraválasztásában is fontos támogatásban részesült az új keresztény jobboldaltól, intézkedései részben eltértek e választói csoport elvárásaitól: egyfelől nyíltan kiállt a család férfi és nő közötti szent szövetségének gondolata mellett, másfelől támogatta az azonos neműek közötti élettársi kapcsolat jogi engedélyezését, illetve kongresszusi támogatás hiányában nem kezelte prioritásként az azonos nemű párok házasságát elutasító törvénymódosítás kérdését. Hasonlóképp részeredménynek minősül az is, hogy Bush elnök az abortusz kapcsán érdemben a késői művi terhességmegszakítás úgynevezett „részleges szüléssel járó” formájának jogi tilalmát (és büntetését) szorgalmazta és érte el,³⁹ továbbá 2005-ben legfelsőbb bírói jelöltje, Harriet Miers azért kérte az elnök jelölésének visszavonását, mert személye épp a *Roe v. Wade* jogesetben hozott legfelsőbb bírósági döntés érvénytelenítése iránti elkötelezettségének ügyében nem élvezte a konzervatív republikánusok támogatását.⁴⁰ Mindezzel együtt elmondható, hogy George W. Bush elnöksége általában jól tükrözte az amerikai evangéliumi keresztény nézeteket.

Donald J. Trump

Az új keresztény jobboldal másik kiemelt támogatottja Donald J. Trump volt, amit a politikai elemzők szembetűnő fejleményként értékelték. Egyrészt az evangéliumi keresztény szavazók körében az üzletemberre 2016-ban leadott voksok aránya meghaladta a Mitt Romney, illetve John McCain részére 2012-ben, illetve 2008-ban leadott evangéliumi keresztény szavazatok arányát. Másrészt

³⁷ Berggren–Rae (2005): i. m. 614–615.

³⁸ Lauren Frances Turek: Religious Rhetoric and the Evolution of George W. Bush's Political Philosophy. *Journal of American Studies*, 48. (2014), 4. 997.

³⁹ Edward Ashbee: George W. Bush, God, and Politics. *American Studies in Scandinavia*, 38. (2006), 1. 52.

⁴⁰ Alex Markels: Why Miers Withdrew as Supreme Court Nominee. *National Public Radio*, 2005. október 27.

mindez furcsának tűnt, hiszen a celebként is ismert ingatlankereskedő életvitele korántsem felelt meg a keresztény értékrend szerinti elvárásoknak. Utóbbi ellentmondásra eltérő magyarázatok születtek: egyesek szerint az új keresztény jobboldal támogatása a Republikánus Párt mindenkori elnökjelöltjének szól, aki 2016-ban történetesen Donald J. Trump volt,⁴¹ míg mások ennél összetettebb kérdésként kezelték a Trump-szavazó keresztények magatartását. Sőt a 2016-os elnökválasztás e sajátossága révén elemzői körökben még az evangéliumi keresztény szavazók azonosítása is kérdésessé vált, felvetve annak lehetőségét, hogy a közvélemény-kutatásokban magukat evangéliumi kereszténynek valló állampolgárok egy része valójában olyan republikánus, aki csak felszínesen (névleg) minősül evangéliumi kereszténynek, szemben a ténylegesen (hagyományosan) evangéliumi keresztény értékek szerint élő állampolgárokkal. A közhiedelemmel ellentétben utóbbiak Donald J. Trump megbízhatóbb támogatóinak bizonyultak még akkor is, ha az előválasztás során inkább más republikánus jelöltek mögé sorakoztak fel.⁴² Miközben Trump elnököt stílusa és a személye körüli korábbi botrányok mindvégig ellentmondásos politikai szereplővé tették, elnöksége az új keresztény jobboldal szempontjából több ponton is sikeres volt. A Trump-adminisztráció életpárti politikát képviselt: 2017-ben engedélyezte, hogy nemcsak az egyházi, hanem a világi munkaadók és biztosítók is hitbeli meggyőződésre hivatkozva kivegyék a születésszabályozást az egészségbiztosítási csomagjaik által kötelezően finanszírozott tételek közül. A konzervatív szavazók számára Trump elnök legfőbb eredménye a Legfelsőbb Bíróság (és alsóbb fokú szövetségi bírói posztok) konzervatív jelöltekkel való feltöltése volt: Neil Gorsuch (2017), Brett Kavanaugh (2018) és Amy Coney Barrett (2020) életpárti bíró hírében állt. Utóbbi jelentőségét jelezte, hogy szenátusi meghallgatásaik során az abortusz kérdésében tett állásfoglalásaik kiemelt figyelemben részesültek, kiváltképp a római katolikus (és azon belül karizmatikus közösséghez tartozó), többgyermekes anya Amy Coney Barrett esetében. A Trump-adminisztráció a külpolitikában is látványos gesztusokat tett az új keresztény jobboldal felé. Egyrészt az elnök első hivatalos külföldi útja a három Ábrahám-vallás központi országaiba (Szaúd-Arábiába, Izraelbe és a Vatikánba) vezetett. Másrészt Trump elnök második külügyminisztere, Michael R. Pompeo a vallásszabadságot kiemelt ügyként kezelte,

⁴¹ Daniel D. Miller: The Mystery of Evangelical Trump Support? *Constellations*, 26. (2018), 1. 43. és 53.

⁴² Michele F. Margolis: Who Wants to Make America Great Again? Understanding Evangelical Support for Donald Trump. *Politics and Religion*, 13. (2020), 1. 92–93. és 111–112.

kinevezését pedig többek közt Tony Perkins is szorgalmazta.⁴³ Kinevezésének ellenzői a politikust a muszlim és LMBTQ-közösséggel szembeni ellenszenvvel vádolták, ami utóbbi egyébként Samuel D. Brownback nemzetközi vallásszabadságért felelős utazó nagyköveti kinevezését is lassította. A Trump-adminisztráció 2018-ban megrendezte az első nemzetközi vallásszabadságról szóló miniszteri konferenciát, 2019-ben pedig létrehozta az amerikai külügyminisztert támogató Elidegeníthetetlen Jogok Bizottságát, ami az egyes szabadságjogok ütközéséből eredő dilemmák feloldását hivatott elősegíteni, és amely lépés szintén az emberi jogok konzervatív (például családbarát) és liberális (például LMBTQ) támogatói csoportjai közötti viták keresztttüzébe került. Közben Washington látványosan Izrael-barát politikát folytatott, a közel-keleti keresztényeket pedig az ENSZ segélyezési csatornáit megkerülve igyekezett támogatni, amely lépések egyszerre fokozták a konzervatív evangéliumi szavazók szimpátiáját és a nemzetközi szervezetek ellenszenvét. Lényegében elmondható, hogy Donald J. Trump személyében az új keresztény jobboldal rátalált arra az elnökre, aki elődjeinél harciasabb retorikával és kezdeményezésekkel vetette bele magát a konzervatív evangéliumi szavazók által évtizedek óta emlegetett kultúrharcba. Mindez erősítette a celeb-üzletember jellemhibáit, egyúttal rávilágítva az új keresztény jobboldal világi politikában való rutinosabb mozgására. Az utóbbi azonban kétélű fegyver, hiszen az evangéliumi keresztény szavazók magabiztosabb fellépése az elpártolás veszélyét is magában hordja. Bár a keresztény jobboldal kitartott Donald J. Trump mellett a 2020-as elnökkválasztáson, a 2022-es féléldős kongresszusi választáson mutatott gyenge republikánus teljesítményért sokan őt okolták. A volt elnök neves evangéliumi keresztény közszereplők általi megítélése 2023 elején vegyes képet mutatott: míg egyesek (például az ifjabb Jerry Falwell) támogatták indulását a 2024-es amerikai elnökkválasztáson, addig mások (például David Lane) emlékeztettek énközpontú kampányának hátulütőire. Elképzelhető, hogy az amerikai keresztény jobboldal szavazói kitartanak Donald J. Trump mellett, ám ennél valószínűbb, hogy politikai hűségüket sem ingyen, sem örökre nem adják senkinek.⁴⁴

⁴³ Tony Perkins et al.: Letter Urging Confirmation of Mike Pompeo as Secretary of State. *Family Research Council*, 2018. április 9.

⁴⁴ Hannah Knowles: Christian Leaders Start to Break from Trump — with an Eye on DeSantis. *The Washington Post*, 2023. január 21.

Az evangéliumi keresztények politikai stratégiái

Az új keresztény jobboldal közéleti fellépése komoly változáson ment át az 1970-es évektől napjainkig, ami közvetlenül összefügg sikerességével. A Falwell-féle fundamentalista vonalról a Robertson-féle pünkösdi karizmatikus vonalra történő hangsúlyeltolódás nemcsak vallási, hanem politikai értelemben vett újításokat is hozott. Jerry Falwell Morális Többségével szemben Pat Robertson Keresztény Koalíciója, illetve az új keresztény jobboldal többi szervezete lényegében politikai érdekcsoportként tudott működni, ami azt jelentette, hogy a politika világával szembeni, kívülről vívott fundamentalista harcot felváltotta a politika világán belüli érdekérvényesítés. E váltás hátterében egyrészt az állt, hogy a Reagan-adminisztráció alatt az új keresztény jobboldal politikai helyzete javulni látszott, így egyre kevésbé volt értelme erkölcsi szempontból javíthatatlannak tekinteni az amerikai politikai rendszert. Másrészt a konzervatív evangéliumi keresztények felismerték az amerikai politikai rendszer alkukötést ösztönző sajátosságait: mivel a fundamentalista irányzatok természetüknél fogva alkalmatlanok a kompromisszumok létesítésére, a kongresszusi és intézményközi mozgásaik eredményessége érdekében nagyobb toleranciát kellett tanúsítaniuk kifelé, illetve sokszínűséget befelé, ami végül a már említett szélesebb keresztény koalíció létesítését eredményezte.⁴⁵

A Keresztény Koalíció így nemcsak szervezettebb lett, mint a Morális Többség, hanem gyakorlatiasabb is. Az új keresztény jobboldal az 1990-es évekre módosított üzenetén, lefordítva azt a világi politika nyelvére: ez a gyakorlatban egyfelől azt jelentette, hogy a vallási töltetű beszédeket felváltották a laikusok számára is közérthető kifejezések. E retorikai váltás mellett a Keresztény Koalíció úgy juttatta kifejezésre a keresztény értékek védelmének szükségességét, hogy azokat más kérdésekhez, például az adózás, illetve a közbiztonság ügyében tett konkrét elképzelésekbe csomagolta, és ezzel az új keresztény jobboldal jelöltjeihez lényegében a hagyományos konzervatív jelöltekre jellemző kampányprofil társított. A kiszélesített politikai agenda szintén elősegítette a színesebb koalíció építését: az immár nemcsak hasonló politikai elvárásokat képviselő vallási csoportokat, hanem világi szereplőket is felölelő szövetségekbe belefértek az üzletbarát és adóellenes, az életpárti és családbarát, a veterán és fegyvertartást támogató, valamint a konzervatív ifjúsági és az oktatási

⁴⁵ Michael Johnston: The “New Christian Right” in American Politics. *Political Quarterly*, 53. (1982), 2. 190–198.

reformot szorgalmazó szervezetek. Sokszínűségével párhuzamosan a Keresztény Koalíció pragmatizmusa is erősödött, ami még az abortusz kérdésében is kimutatható: egyrészt az életpárti csoportok a *Roe v. Wade* felülvizsgálatának közvetlen céljaként nem az új keresztény jobboldal nézeteinek országos szintű kötelező érvényesítését kívánták elérni, hanem csupán az eredeti állapot, vagyis az abortusz engedélyezésének teljes mértékben tagállami hatáskörbe történő visszaállítását. Másrészt e szervezetek tisztában voltak azzal is, hogy mindezt nem egy csapásra, hanem csak fokozatosan, évek alatt tudják elérni, illetve hogy addig is célszerű álláspontjukat mérsékelt konzervatív retorikába ágyazni: míg a Republikánus Párton belüli (előválasztási) versenyben akár nyíltan kifejtették abortuszellenes nézeteiket, a későbbiekben a Demokrata Párt jelöltjei ellen folytatott kampányban célszerű volt a Legfelsőbb Bíróság 1973-as döntésének érvényességére hivatkozniuk, kiiktatva ezzel a témát a politikai vitákból. Bár nagyobb megmértetésekből ez nem mindig sikerült, demokrata párti politikusok már az 1990-es években megerősítették, hogy az új keresztény jobboldal mérsékeltbb retorikát alkalmazó képviselői a korábbiakhoz képest nehezebb politikai ellenfeleknek bizonyultak.⁴⁶

Mindazonáltal az új keresztény jobboldal fokozott közéleti fellépése felvet egy elvi dilemmát. A probléma lényege, hogy az egyházi vonalon megfogalmazott értékek megvallása nem mindig egyeztethető össze a világi alapokra épülő érdekképviselet politikai gyakorlatával. Más szóval a politikai siker erkölcsi ára magas.⁴⁷ A politika bűnös világába történő belépés dilemmáját a Keresztény Koalíció azzal próbálta feloldani, hogy egyrészt „külszolgálati” jelleggel kezdett hivatkozni az evangéliumi keresztény értékek politikai képviseletére, másrészt hangsúlyozta e küldetés hazafias köteleességét. Bár mindez sikerrel járt, idővel újabb problémához vezetett. Az új keresztény jobboldal az 1990-es évek első felében annyira sikeres kampányokat folytatott, hogy az nemcsak a Demokrata Párt vereségeihez, hanem a Republikánus Párton belüli pozíció megerősödéséhez is vezetett, utóbbit pedig a régebbi republikánus politikusok már rossz szemmel nézték.⁴⁸ Mindez a pártpolitikai lojalitás kérdésén túlmenően érdekes helyzetet teremtett: miközben az új keresztény jobboldal a Republikánus Párton belül nem intézményesült, a konzervatív evangéliumi keresztény

⁴⁶ Mark J. Rozell – Clyde Wilcox: *Second Coming: The Strategies of the New Christian Right. Political Science Quarterly*, 111. (1996), 2. 279–287.

⁴⁷ John J. Miller: *Out of the Arena. National Review*, 53. (2001), 10. 30.

⁴⁸ Rozell–Wilcox (1996): i. m. 288. és 292.

és a hagyományos republikánus értékek részleges egybeolvadása révén végül is feloldódott a párt intézményében. Vagyis szimpatizánsai oly mértékben társították értékeit a Republikánus Párttal, hogy már nem volt szükségük választói útmutatókra, míg az új szavazók megszólítását már maga a párt is elvégezhetette korábbi gyakorlata szerint.⁴⁹ Mindennek fényében már kevésbé meglepő, hogy az új keresztény jobboldal Pat Robertson Keresztény Koalíciója óta nem hozott létre átfogó szervezetet, illetve elnökválasztások során a Republikánus Párthoz egyre szorosabb, jelöltjeihez azonban mindinkább pragmatikus kapcsolat fűzi.

A politikai aktivitás új stratégiái az evangéliumi keresztények és értékeik amerikai társadalmi, politikai és jogi rendszerben elfoglalt helyéről alkotott képet is megváltoztatták. A Jerry Falwell által elindított Morális Többség elnevezés lényege az volt, hogy az 1960-as évek társadalmi-kulturális forradalmának hatása ellenére a konzervatív evangéliumi keresztények által képviselt hagyományos értékek még mindig a többség által igényelt normalitást jelentik, szemben az egyéb csoportok (például homoszexuálisok) hangos kisebbségével.⁵⁰ A fundamentalista retorika részét képezte az amerikai értékek felőrlődésétől való félelem hangoztatása, az erkölcstelen politikai rendszer ellen folytatott küzdelem, valamint a végső győzelem, ami nemcsak kisebb-nagyobb politikai viták sikeres lezárását, hanem végső soron az egész amerikai nemzet keresztény értékrendre történő áttérését hozza magával.⁵¹ Az új keresztény jobboldallal szemben megfogalmazott egyik kritika, hogy lényegében egy olyan múltbéli, 19. századi amerikai keresztény társadalomhoz kíván visszatérni, amelynek létezése egyrészt vitatható, másrészt a 21. századi politikai intézményi és jogszabályi keretek tiszteletben tartása mellett nem lehet reális.⁵² A Morális Többség politikai arénában elszenvedett vereségei arra késztették az új keresztény jobboldalt, hogy megváltoztassa önképét. Falwell például 1980-ban már úgy fogalmazott, hogy követői az Egyesült Államok legnagyobb kisebbségét teszik ki, vagyis a hangsúly az amerikai rendszer megváltoztatásának igényéről átkerült arra az elvárásra, hogy a rendszeren belül minden más kisebbség által élvezett jogokban és tiszteletben a konzervatív evangéliumi keresztények is ugyanúgy részesüljenek.⁵³

⁴⁹ Miller (2001): i. m. 30.

⁵⁰ Williams (2010): i. m. 140.

⁵¹ Johnston (1982): i. m. 190–191.

⁵² Sabrina P. Ramet: "Fighting for the Christian Nation": The Christian Right and American Politics. *Journal of Human Rights*, 4. (2005), 3. 434.

⁵³ Johnston (1982): i. m. 194.

Mindez a jogi útra terelt vitákban is kimutatható. A kultúrharcban elszenvedett vereségek, illetve a politikai küzdelmekben szerzett szekuláris rutin ahhoz vezetett, hogy az új keresztény jobboldal a 2000-es években a „kulturális kisebbség” szerepét vette magára, előtérbe helyezve a liberalizmus logikája mentén megfogalmazott szabadságjogokat, különösképp a szólásszabadságot. A váltás azért is érdekes, mert ezzel a konzervatív evangéliumi keresztények lényegében átvették ideológiai ellenfeleik retorikáját és eszközt: a 20. században még kifejezetten kritikusak voltak a szólásszabadság kérdésével szemben, amelyben az erkölcsi szempontból obszcén megnyilvánulások (például a pornográfia), politikai szempontból pedig az ellentmondásos, illetve hazafiatlan véleménykifejezések (például tüntetések és zászlóégetés) lehetőségét látták. A szólásszabadság akkor bizonyult praktikus jogalapnak, amikor életpárti szervezetek az 1990-es években jogi perek útján érzékeltették, hogy abortuszellenes tüntetéseiket a szólásszabadság joga teszi lehetővé: érvelésük évekkel később is tetten érhető volt, amit a 2014-ben a Legfelsőbb Bíróság *McCullen v. Coakley* ügyben hozott döntése is megerősített, alkotmányellenesnek minősítve a terhességmegszakítást végző egészségügyi létesítmények közelében tartott tüntetések korlátozását.

A szólásszabadság mellett az új keresztény jobboldal másik fontos támasza a jogi vitákban a vallásszabadság. Az evangéliumi keresztények konzervatív ága a nem heteroszexuálisok közötti párkapcsolat ellen felhozott érve sokáig az erkölcstelenség, illetve a természetellenesség volt, ám az amerikai közvélemény ez ügyben tanúsított toleranciájának erősödésével párhuzamosan, valamint a homoszexuálisok közötti házasságot szövetségi szinten elismerő 2015-ös legfelsőbb bírósági döntést követően ez megváltozott. Az új keresztény jobboldal itt is a védelembe kényszerült hagyományos értékek megőrzésének jogát emeli ki: az azonos neműek közötti párkapcsolat törvénytelenége helyett arra kezdett törekedni, hogy az ilyen kapcsolatokat lelkiismereti okból ellenző állampolgárokat és szervezeteket a vallásszabadságra hivatkozva részben mentesse a diszkriminációellenes intézkedések betartásának kötelezettsége alól. E tekintetben kiemelendő a *Masterpiece Cakeshop v. Colorado Civil Rights Commission* jogeset, amelynek hátterében az állt, hogy egy Colorado állambeli cukrász vallási meggyőződésére hivatkozva megtagadta egy homoszexuális pár esküvői tortájának elkészítését és megrendelői igények szerinti díszítését. A jogi vitában az egyik fél diszkriminációra, a másik pedig a véleménynyilvánítás szabadságának megsértésére mutatott. A szólásszabadságra vonatkozó dilemmát ugyan nem megválaszolva, a konkrét ügyre azonban pontot téve a Legfelsőbb Bíróság 2018-ban kimondta, hogy bár a homoszexuálisokat és az azonos nemű

párokat valóban alapvető jogok illetik, a homoszexuális párkapcsolat vallási meggyőződésből való ellenzését a vallásszabadság joga védi.⁵⁴

Az utóbbi években a politika és a jog terén filozófiai fordulatot végrehajtó új keresztény jobboldal korábbi eredményeit meghaladó győzelmeket ért el, azonban mindez új kihívásokat is teremtett. Egyrészt a politikában szerzett nagyobb rutin nagyobb kitettséget is okozott. Az új keresztény jobboldallal szembeni kritikusok (különösen az evangéliumi keresztények progresszív ága) szerint a morális kérdésekben konzervatív evangéliumi keresztények az alantas világi politika alá vetették magukat, ami olykor vélt vagy valós kompromittáló helyzetekbe sodorja őket.⁵⁵ Másrészt fokozott politikai aktivitásuk kontraproduktív is lehet, hiszen utóbbi ellenreakciókat és mobilitást vált ki azok részéről, akik veszélyt látnak vélt vagy valós szándékaikban. Harmadrészt, mivel jogi úton szerzett győzelmeiket ideológiai ellenfeleik módszertanának átvételével szerezték, utóbbiak ügyéhez is hozzájárulhattak. A szólásszabadság jogát előtérbe helyező stratégia hátulütője, hogy a hitbéli meggyőződés kinyilvánítását degradálja, vagyis minden egyéb típusú véleménynyilvánítás szintjére helyezi, sőt akaratlanul muníciót szolgáltat az erkölcstelen megnyilvánulások (például pornográfia) szólásszabadságra hivatkozott védelmének.⁵⁶ Végül a szólásszabadság és a vallásszabadság érvényesítése más jogokkal szemben a kultúrharc új fejezetét hozhatják, amelyben a vitákat a felek immár elsősorban nem politikai (törvényhozói), hanem jogi (bírói) fórumokon rendezik, különböző szabadságjogok egymással történő szembeállításával.⁵⁷

Felhasznált irodalom

- Ashbee, Edward: George W. Bush, God, and Politics. *American Studies in Scandinavia*, 38. (2006), 1. 45–65. Online: <https://doi.org/10.22439/asca.v38i1.4547>
- Berggren, Jason – Nicol C. Rae: Jimmy Carter and George W. Bush: Faith, Foreign Policy, and an Evangelical Presidential Style. *Presidential Studies Quarterly*, 36. (2005), 4. 606–632. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1741-5705.2006.02570.x>

⁵⁴ Andrew R. Lewis: The Transformation of the Christian Right's Moral Politics. *The Forum*, 17. (2019), 1. 26–32. és 37–38.

⁵⁵ Gushee (2007): i. m. 48–49.

⁵⁶ Ramet (2005): i. m. 438–439.

⁵⁷ Lewis (2019): i. m. 40–41.

- Branwart, Doug: Jerry Falwell, the Rise of the Moral Majority, and the 1980 Election. *Western Illinois Historical Review*, 5. (2013), 133–156.
- Brownell, Kathryn Cramer: How the 1976 Election Reshaped American Politics: A Review Essay. *Political Science Quarterly*, 136. (2021), 1. 155–160. Online: <https://doi.org/10.1002/polq.13136>
- Corn, David: Hard Right Burning for Bush? *Nation*, 271. (2000), 5. 18–24.
- Ferber, Michael: Religious Revival on the Left. *The Nation*, 241. (1985), 1. 9–13.
- Fitzgerald, Frances: *The Evangelicals: The Struggle to Shape America*. New York, Simon & Schuster, 2017.
- Flint, Andrew R. – Joy Porter: Jimmy Carter: The Re-emergence of Faith-Based Politics and the Abortion Rights Issue. *Presidential Studies Quarterly*, 35. (2005), 1. 28–51. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1741-5705.2004.00234.x>
- Gecewicz, Claire – Gregory A. Smith – Anna Schiller: White Evangelicals See Trump as Fighting for Their Beliefs, though Many Have Mixed Feelings about His Personal Conduct. *Pew Research Center*, 2020. március 12. Online: www.pewforum.org/wp-content/uploads/sites/7/2020/03/PF.03.12.20_religion.politics_report.pdf
- Gushee, David P.: *The Future of Faith in American Politics. The Public Witness of the Evangelical Center*. Waco, Texas, Baylor University Press, 2008.
- Hall, Charles F.: The Christian Left: Who Are They and How Are They Different from the Christian Right? *Review of Religious Research*, 39. (1997), 1. 27–45. Online: <https://doi.org/10.2307/3512477>
- Jelen, Ted G. – Clyde Wilcox: The Christian Right in the 1990s. *The Public Perspective*, 4. (1993), 3. 10–12.
- Johnston, Michael: The “New Christian Right” in American Politics. *Political Quarterly*, 53. (1982), 2. 181–199. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1467-923X.1982.tb01208.x>
- Knowles, Hannah: Christian Leaders Start to Break from Trump — with an Eye on DeSantis. *The Washington Post*, 2023. január 21. Online: www.washingtonpost.com/politics/2023/01/20/trump-christians-conservatives-evangelicals-desantis/
- Langenbach, Lisa: Evangelical Elites and Political Action: The Pat Robertson Presidential Candidacy. *Journal of Political and Military Sociology*, 17. (1989), 2. 291–303.
- Lattin, Bohn David – Steve Underhill: The Soul of Politics: The Reverend Jim Wallis’s Attempt to Transcend the Religious/Secular Left and the Religious Right. *Journal of Communication & Religion*, 29. (2006), 2. 205–223.
- Lee, Kathryn A.: “Can Anything Good Come Out of Nazareth?” The Evangelical Left and Justice. *Contemporary Justice Review*, 16. (2013), 3. 351–358. Online: <https://doi.org/10.1080/10282580.2013.828949>

- Lewis, Andrew R.: The Transformation of the Christian Right's Moral Politics. *The Forum*, 17. (2019), 1. 25–44. Online: <https://doi.org/10.1515/for-2019-0001>
- Margolis, Michele F.: Who Wants to Make America Great Again? Understanding Evangelical Support for Donald Trump. *Politics and Religion*, 13. (2020), 1. 89–118. Online: <https://doi.org/10.1017/S1755048319000208>
- Markels, Alex: Why Miers Withdrew as Supreme Court Nominee. *National Public Radio*, 2005. október 27. Online: www.npr.org/2005/10/27/4976787/why-miers-withdrew-as-supreme-court-nominee
- Marley, David John: Ronald Reagan and the Splintering of the Christian Right. *Journal of Church and State*, 48. (2006), 4. 851–868. Online: <https://doi.org/10.1093/jcs/48.4.851>
- Miller, Daniel D.: The Mystery of Evangelical Trump Support? *Constellations*, 26. (2018), 1. 43–58. Online: <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12351>
- Miller, John J.: Out of the Arena. *National Review*, 53. (2001), 10. 28–30.
- Perkins, Tony et al.: Letter Urging Confirmation of Mike Pompeo as Secretary of State. *Family Research Council*, 2018. április 9. Online: <https://downloads.frc.org/EF/EF18D14.pdf>
- Ramet, Sabrina P.: “Fighting for the Christian Nation”: The Christian Right and American Politics. *Journal of Human Rights*, 4. (2005), 3. 431–442. Online: <https://doi.org/10.1080/14754830500257737>
- Rozell, Mark J. – Clyde Wilcox: Second Coming: The Strategies of the New Christian Right. *Political Science Quarterly*, 111. (1996), 2. 271–294. Online: <https://doi.org/10.2307/2152322>
- Swartz, David R.: Identity Politics and the Fragmenting of the 1970s Evangelical Left. *Religion and American Culture: A Journal of Interpretation*, 21. (2011), 1. 81–120. Online: <https://doi.org/10.1525/rac.2011.21.1.81>
- Swartz, David R.: The Evangelical Left and the Future of Social Conservatism. *Society*, 49. (2021), 54–60. Online: <https://doi.org/10.1007/s12115-011-9502-z>
- Turek, Lauren Frances: Religious Rhetoric and the Evolution of George W. Bush's Political Philosophy. *Journal of American Studies*, 48. (2014), 4. 975–998. Online: <https://doi.org/10.1017/S0021875814000681>
- Wallis, Jim: Time to Take Our Faith Back. *The American Prospect*, 16. (2005), 8. 43–46.
- Wilcox, Clyde: The Christian Right in Twentieth Century America: Continuity and Change. *The Review of Politics*, 50. (1988), 4. 659–681. Online: <https://doi.org/10.1017/S0034670500041991>
- Williams, Daniel K.: Jerry Falwell's Sunbelt Politics: The Regional Origins of the Moral Majority. *Journal of Policy History*, 22. (2010), 2. 125–147. Online: <https://doi.org/10.1017/S0898030610000011>